

KIRAAT İLMİNDE MÜDREC OLGUSU*

THE PHENOMENON OF MUDREC IN THE SCIENCE OF QIRAAT

Muzaffer Ekrem Küçükturgut

Y. Lisans Öğr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Postgraduate, Karamanoglu Mehmetbey University, Institute of Social Sciences,
Department of Basic Islamic Sciences
ekremturgut8642@gmail.com
 0000-0002-1878-5059

İrfan Çakıcı

Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü
Assoc. Prof. Dr., Karamanoglu Mehmetbey University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Basic Islamic Studies
irfancakici@gmail.com
 0000-0003-3079-465X

Makale Bilgisi/Article Information

<h1>Hikem</h1> <p>Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi Journal of Karamanoglu Mehmetbey University Faculty of Islamic Sciences Mart/March 2024 Cilt/Volume: 2 Sayı/Issue: 1</p>			
Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article	Benzerlik Taraması Plagiarism Checks	Yapıldı – iThenticate Yes – iThenticate
Geliş Tarihi Received	06.02.2023	Kabul Tarihi Accepted	02.03.2024
Yayın Tarihi Published	29.03.2024	e-ISSN: 3023-4247 https://dergipark.org.tr/tr/pub/hikem	
Atıf Bilgisi Citation	Muzaffer Ekrem Küçükturgut-İrfan Çakıcı, "Kıraat İliminde Müdrec Olgusu", <i>Hikem</i> 2/1 (2024), 17-38.		

* Bu makale Doç. Dr. İrfan Çakıcı danışmanlığında Muzaffer Ekrem Küçükturgut tarafından hazırlanmakta olan "Semantik Açından Kıraatlerde Müdrec Kavramı" adlı yüksek lisans tezinden derlenerek üretilmiştir.

Öz: Kur'an, lafız, mana ve kıraatten oluşan bir bütündür. Bu bütünün cüzleri arasında mahiyet itibariyle farklılık olsa da katiyet itibariyle farklılık yoktur. Kur'an'ın lafızları nasıl vahye dayanıyorsa onun manası ve farklı şekillerde okunması da vahye dayanır. Esasında bu yaklaşım ulema nezdinde genel itibariyle kabul görse de bu bütünün bir parçası olan kıraatlerin değerlendirilmesi noktasında bazı ihtilaflar yaşanmıştır. Yaşanan her ihtilaf ise yeni araştırmaların yapılmasına vesile olmuş, böylelikle ihtilafların derinleşmesi ve Kur'an üzerinde birtakım şüphelerin oluşmasının önüne geçilmiştir. Kıraatlerle ilgili üzerinde ihtilaf edilen hususlardan biri de müdrec meselesidir. Haddizatında gerek ilm-i kıraat gerekse diğer dinî ilimler alanında telif edilen temel kaynakların çoğunda bu meseleye yer verilmiş, ancak konunun daha çok ansiklopedik tarzda ele alınmış olması, müdrec olgusunun tüm yönleriyle anlaşılması için yeterli olmamıştır. Bu ve buna benzer gerekçelerle "Kıraat İlminde Müdrec Olgusu" şeklinde böyle bir çalışmanın yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan çalışmada bir yandan anonim niteliğinde bazı genel bilgilere yer verilmiş diğer taraftan flu diye niteleyebileceğimiz bazı müphem konulara da değinilmiştir. Bu anlamda kıraat olmayan ancak bununla birlikte pek çok âlim tarafından kıraat tasnifi içinde yer verilen müdrece, neden bu tasnif içinde yer verildiği meselesi üzerinde durulmuş ve müdrece yer verilmeyen yeni bir kıraat tasnifi önerisinde bulunulmuştur. Diğer taraftan ulema tarafından ittifakla tefsir olduğu kabul edilen müdrecin; "müdrec kıraat" diye söylenmesinin kıraat mantığı bakımından ne kadar uygun olup olmadığı mülâhaza edilmiş ve bunun yerine "müdrec rivayet" şeklindeki bir kullanımın daha doğru olabileceği düşüncesi gündeme getirilmiştir. Zira her kıraatin bir rivayet yönü olsa da her rivayetin bir kıraat yönü yoktur, müdrec de bu cihetle rivayet gibidir. Yapılan çalışmada bu gibi görüş ve kanaatler aklî ve naklî deliller çerçevesinde ele alınmış ve tahlile tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Kıraat, Müdrec, Tasnif, Rivayet

Abstract: The Quran is a whole consisting of wording, meaning and recitation. Although there are differences in nature between the parts of this whole, there is no difference in terms of certainty. Just as the words of the Quran are based on revelation, its meaning and its reading in different ways are also based on revelation. In fact, although this approach is generally accepted by the ulama, there have been some disagreements regarding the evaluation of the recitations that are a part of this whole. Each conflict that occurred led to the conduct of new research, thus preventing the deepening of disagreements and the formation of some doubts on the Quran. One of the controversial issues regarding recitations is the issue of mudraj. In fact, this issue is included in most of the basic sources compiled in the field of both ilm-i qira'ah and other religious sciences, but the fact that the subject is discussed in a more encyclopedic manner has not been sufficient to understand the phenomenon of mudraj in all its aspects. For these and similar reasons, it was decided to conduct such a study as "The Phenomenon of Mudraj in the Science of Qira'at". In the study, on the one hand, some general information of an anonymous nature is included, on the other hand, some ambiguous issues that we can describe as blurry are also touched upon. In this sense, the issue of why the 'durah', which is not a 'qiraat' but is included in the 'qiraat' classification by many scholars, is included in this classification is discussed and a new 'qiraat' classification that does not include the 'durah' is proposed. On the other hand, the mudraj, which is unanimously accepted as a commentary by the ulama; It has been discussed whether it is appropriate to say it as "mudraj recitation" in terms of the logic of recitation, and the idea that a more accurate usage like "mudraj narration" instead could be brought to the agenda. Because although every recitation has a narration aspect, not every narration has a recitation aspect, and mudraj is one of the concepts that have this quality. In the study, such views and opinions were discussed and analyzed within the framework of rational and narrated evidence.

Keywords: Quran, Recitation, Mudraj, Classification, Narration

Giriş

Kur'an'ın inzali, önceki kitaplardan farklı olarak bir seferde değil de¹ yirmi üç yıl gibi uzun bir zamanda gerçekleşmiştir. Sürecin bu kadar uzun olmasının pek çok hikmet ve faydasından söz edilebilir. Kur'an'ın okunması, öğretilmesi, yazılması, ezberlenmesi², anlaşılması, hükümlerin hayata tatbik edilmesi, yaşanması bunlardan bazıları olarak zikredilebilir. Belirtmek gerekirse vahyin ilk yıllarında İslâm'la yeni tanışan ve çoğu okuma yazma bilmeyen Müslümanların her biri, bir nevi eğitim ve öğretim faaliyeti diye nitelendirilebilecek bu uygulamalardan ancak bir ya da birkaçını yapabilmıştır. Özellikle okur-yazar olmayı gerektiren yazma eylemi ve kimi âyetlerin anlaşılması ve yorumlanması gibi uygulamalar ancak az sayıda sahâbî tarafından yapılabilmıştır. Bu gerçeklik mevcut şartların tabii bir sonucudur. Burada belirtilmesi gereken bir gerçeklik daha var ki o da ilk günden itibaren İslâm'a yeni giren Müslümanların Kur'an'ı okuma, ezberleme ve anlama gibi Kur'an'la ilgili konularda son derece hassas ve gayretli olmalarıdır. İman etmekle birlikte sahâbe olma şerefine ulaşan bu az sayıdaki güzide topluluk Hz. Peygamber'den gelen vahyi öğrenmek, ezberlemek ve kimileri de yazabilmek için adeta birbirleriyle yarış içine girmişlerdir. Bununla birlikte nübüvvetin ilk yıllarında bu heyecan, çaba ve gayretler yürütülen faaliyetlerin genişlemesi ve yaygınlaşması için yeterli olmamıştır. Bunda İslâm'a giren insanların genel itibarıyla toplumun zayıf kesiminden olması, eğitim öğretim faaliyetlerinin sınırlı olması, Müslümanlar açısından Mekke'nin hayat şartlarının zor olması ve merkezî otoritenin Müslümanlara karşı baskı uygulaması gibi sebepler etkili olmuştur. Fakat her şeye rağmen vahyin nüzulünden itibaren gelen âyetler okunmuş ve ezberlenmiş, hicrî beşinci yıldan itibaren de Hz. Peygamber'in kontrolünde vahiy kâtipleri tarafından yazılmaya başlanmış³ ve zamanla hız kazanarak devam etmiştir. Öyle ki şartların iyileşmesi ve imkânların artmasına paralel olarak bu faaliyetler hem daha geniş kitlelere ulaştırılmış hem de daha düzenli bir hâle gelmiştir.

Mekke döneminde başlayan eğitim öğretim faaliyetleri Medine'de farklı bir boyut kazanmış ve çok daha düzenli bir hâle gelmiştir. Bütün bu süreç içinde konumuz bağlamında üzerinde durulması gereken husus ise kıraatlerin ve müdrecin nasıl ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı meselesidir. Bilindiği üzere pek çok çalışmaya konu olan kıraatler yedi harf ruhsatıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Kur'an'ın yedi harf üzere okunması Hz. Peygamber'in tedrisiyle başlamış ve halka halka sahâbe arasında yayılmıştır. Okunan her bir harfin Kur'an olması hasebiyle sahâbe verilen ruhsat çerçevesinde her bir okuma şeklini bizatihi Kur'an diye öğrenmiş, korumuş ve insanlara öğretmişlerdir. Zaman içinde birinci nesil, ikinci nesil ve

¹ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beirut: Dâru İhyâu't-Turâsî'l-Arabî, 1999), 26/457; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2008), 98.

² Kur'an'ın zamana yayılarak peyderpey indirilmesinin sağladığı en önemli kolaylıklardan biri de inen vahyin kolaylıkla ezberlenmesine imkân vermesidir. Bk. Muhammed Bekir İsmail, *Dirâsât fi ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru'l-Menâr, 1999), 31; Musa İbrahim el-İbrahim, *el-Buhûs menheciyyetü fi ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Amman: Dâru Ummâr, 1996), 25.

³ Kur'an'ın yazım faaliyetinin risâletin beşinci yılından itibaren başladığı yaygın bir kanaattir. Bununla birlikte Muhammed Hamîdullah gibi bazı araştırmacılar bunun daha önce başlamış olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bk. Muhammed Hamîdullah, *Kur'ân'ı Kerîm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV Yayınları, 1993), 40-42.

üçüncü nesil olmak üzere tabii olarak oluşan senet zinciri üzerinden kıraatler sonraki nesillere aktarılmıştır. Bu zincir içinde en önemli halkalardan birini de bilindiği üzere kıraat imamları oluşturmuştur. Kıraat imamları sonrasında ise bir nevi kurumsallaşan kıraat öğretim faaliyetleri ise tevâtür standartlarını aşan bir boyutta geniş kitlelere ulaşmıştır. Söz konusu kıraat faaliyetleri bir yandan hoca talebe ilişkisi içinde yürütülürken bir yandan da kıraatlerle ilgili kavram, tasnif ve nihâyet sistem çalışmaları yapılmıştır. Başlangıcı şifâhi kültüre dayanan üçüncü asrın başından itibaren de Ebû Ubeyde Kasım b. Sellâm (öl. 224/838), Taberî (öl. 310/922), İbn Mücâhid (öl. 324/936), İbn Cinnî (öl. 392/1002), Ebu Amr ed-Dânî (öl. 444/1053), Mekkî b. Ebî Tâlib (öl. 437/1045), İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1430), Süyûtî (öl. 911/1505) gibi âlimler tarafından başlatılan telif hareketleriyle kıraatler iki yönlü bir uygulama ile koruma altına alınmış ve sonraki dönemlere taşınmıştır.

Kur'an lafızlarına tefsir ve açıklama maksadıyla yapılan ilâveler diye tarif edilen müdrecin⁴ ortaya çıkışı, kavramsal bir nitelik kazanması ve kıraatlerle ilişkilendirilmesi ise kabaca üç dönemde gerçekleşmiştir. Müdrecle ilgili ilk evreyi; bazı müphem âyetlerin tefsir edilmesinden, bu kavramın ıstılahi bir nitelik kazandığı hicrî beşince asra kadarki dönem olarak belirlemek mümkündür. Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in en temel görevlerinden biri de tebliğ ve tatbikin yanında tebyindir.⁵ Bu sorumluluğunun bir gereği olarak Resûlullah bazen insanlar sorduğunda bazen kendisi ihtiyaç hissettiğinde kimi âyetleri açıklamıştır ki bu bazen mücmelin beyanı, bazen müşkilin tavyihi, bazen mutlakın takyidi, bazen de genelin tahsisi şekillerinde olmuştur.⁶ Yapılan izahları ise sahâbenin geneli ezberlemiş ve şifâhi olarak da insanlara aktarmışlardır. Kimi sahâbîler de söz konusu izahları özel sahife ya da Mushaflarının bir kenarına not etmişlerdi.⁷ Zira bu bilgiler bizzat Hz. Peygamber'den duyulduğu için son derece değerli görülmüş; bu sebeple hem sözlü hem de yazılı olarak kayıt altına alınmışlardır. Esasında bu uygulama, özel bir kavramla nitelendirilmemiş olsa da bir çeşit idrâc, yani müdrec faaliyetiydi. Ancak bu dönemde kelimeler sözlük anlamları dikkate alınarak kullanılsa da henüz daha ıstılahi bir kimlik kazanmış değillerdi. Müdrecle ilgili bu uygulama birinci şahıslar için oldukça faydalı ve istifade edilir bir bilgi niteliği taşısa da zamanla ikinci ya da üçüncü şahıslar için bu bilgiler âyetlerle karıştırılmaya başlanmıştır.⁸ Bu tarz bir karışıklığın oluşmasında, yazı malzemelerinin basitliği, ilgili âyetlerle ilk defa karşılaşmış olması, yedi harf ruhsatının ferşî uygulamalara imkân vermesi gibi sebepler etkili olmuştur. Bilindiği üzere ferşî kıraat farklılığı⁹ bazen kelimenin kipinde, binasında ya da tekil ve çoğul olmasında yaşanırken bazen de doğrudan bir kelime yerine başka bir kelimenin gelmesi şeklinde de yaşanabilmektedir. Normalde tedvin dönemine kadar kıraatler şifâhi olarak okunsa da ferşî kıraat farklılıklarıyla ilgili bazı notlar alınmış olabilir.¹⁰ Müdrec ya da ferşî kıraat örnekleri gibi bu tarz ilâveler, ilk yazan kişi tarafından ayırt edilebilmiş olsa da

⁴ Muhammed Abdulazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zümerlî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 1/429.

⁵ en-Nahl 16/44; İbrâhîm 14/4.

⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2003), 66-69.

⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 1/429.

⁸ Osman Keskiöğlü, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an'ı Kerîm Bilgileri* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 159.

⁹ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1960), 2/206.

¹⁰ Naim Avan, *Kıraat İlmi Açısından Ğâyetü'l-İhtisâr* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2023), 44.

(belli bir oran vermek mümkün olmasa da) belirtildiği üzere kimi zaman ikinci ve üçüncü şahıslar tarafından ayırt edilememiştir. Bu durum doğal olarak birtakım ihtilafların yaşanmasına sebep olmuştur. Üstelik sahâbe döneminde dahi çoğu kişi henüz daha yedi harfi tam olarak kavramamışken zaman içinde bir de müdrecle ilgili karışıklıkların ortaya çıkması ihtilafların boyutunu daha da derinleştirmiştir. Bu gidişat ümmet nezdinde ciddi bir çekişme ve hatta çatışma sebebi olmaya doğru giderken Hz. Osman (öl. 35/656) döneminde istinsâh olayı diye bilinen önemli bir düzenlemeye gidilmiştir.¹¹ Bu düzenleme ile belli kriterler çerçevesinde hem kıraatler derli toplu bir hâlde kayıt altına alınmış hem de kıraat niteliği taşımayan ilâveler çoğaltılan Mushaflara alınmamıştır. Dahası bu not ve dokümanların yakılmasına karar verilmiştir.¹² Doğrusu bu kararın ne kadar uygulanıp uygulanmadığı bilinmemekle birlikte en azından bundan sonraki dönemde özel notların yer aldığı sayfelerin yürütülen eğitim faaliyetlerinde kullanılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Burada tüm ayrıntısına yer verilmese de sonuç itibarıyla istinsâh olayı ile birlikte müdrec, çoğaltılan Mushafların dışında kalmıştır. Bununla birlikte şifâhi olarak varlığını korumaya devam etmiştir. Zira bu bilgilerin hepsi olmasa da bir bölümü¹³ doğrudan Hz. Peygamber'e dayanmaktaydı. Dolayısıyla sahâbe bu bilgileri en az hadisleri koruduğu kadar korumuş ve muhafaza etmiştir.

Hz. Peygamber'le başlayan derc olayı büyük ölçüde sahâbe ve bir miktar da tâbiînin ilâveleriyle birlikte başta kıraat olmak üzere tefsir, hadis ve diğer dinî ilimler için önemli bir kaynak hâline gelmiştir. Bu birikimin ıstılahi bir kavramla nitelendirilmeye başlanması ise hicrî beşinci asrın önemli muhaddislerinden biri olan Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014) tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁴ Nîsâbûrî'yi böyle bir çalışma yapmaya sevk eden temel sebep; Hz. Peygamber'den sadır olan bir sözün önüne ya da arkasına râvi tarafından bazı ilâvelerin yapılmış olmasıdır.¹⁵ Bu tür bir ilâveyi yapan râvi, rivayet ettiği hadis metninin neresinin Resûlullah'a ait olduğunu neresinin ise kendisine ait olduğunu gayet tabii bilmekteydi. Fakat bu söz müdrec hâliyle rivayet edildiğinde bunu ikinci şahıs ya da sonrakilerin ayırt etme imkânı büyük ölçüde yoktu. Dolayısıyla bu durum karışıklığa sebep oluyordu. Aslında bu hikâyenin bir benzeri ilk dönemden itibaren kıraatlerle ilişkilendirilen müdrec için de

¹¹ Geniş bilgi için bk. Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 403-404; Subhi es-Sâlih, *el-Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlmü'l-Melâyîn, 1985), 86.

¹² Seyyid Rizk et-Tavîl, *Medhal fi ulûmi'l-kırâât* (Mekke: el-Mektebetü'l-Faysaliyye, 1985), 59.

¹³ Müdrec kendi içinde Hz. Peygamber'e, sahâbeye ve tâbiîne ait olmak üzere üç kısma ayrılır. Geniş bilgi için bk. Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 62; İrfan Çakıcı, *Şaz Kıraatler ve Tefsire Etkisi* (Konya: Gece Kitaplığı, 2018), 184-185.

¹⁴ Mehmet Efendioğlu, "Müdrec", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/473.

¹⁵ Bu tarz bir müdrecin yaşandığı hadislerden biri de abdest âyetidir. Zira söz konusu hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Cehennemde yanacak ökçelere yazık". Bu hadisi rivayet eden Ebû Hüreyre ise hadisin başına; "Abdesti eksiksiz, tam alın." ilâvesinde bulunmuştur. Esasında Ebû Hüreyre naklettiği metinde hangi ifadenin Resûlullah'a ait olduğunu hangisinin ise kendisine ait olduğunu elbette bilmekteydi. Ancak ilâveli hâliyle rivayet edildiğinde daha sonraki insanların bu metinde yer alan ifadelerin hangisinin müdrec, hangisinin hadis olduğunu bilme imkânına sahip değildi. Bk. Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâisü'l-hadis şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadîs* (Beyrut, y.y., 1951), 74.

yaşanmıştır. Bu itibarla Nîsâbûrî'nin hadislerde yaşanan idrâcdan kaynaklanan karışıklıkları gidermek için ıstılahi anlamıyla ilim dünyasına kazandırdığı bu kavram, aynı gerekçe ve aynı gaye ile kıraat ilminde de kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶ Zira belirtildiği üzere hadis alanında yaşanan problemin benzeri farklı dönemlerde ve farklı seviyelerde kıraatler için de yaşanmıştır.

Müdrele ilgili ikinci evreyi hicrî beşinci asırda bu kavramın ıstılahi bir nitelik kazanmasından kıraat tasnifleri içinde yer almaya başladığı döneme kadarki süreç olarak ele almak mümkündür. Bilindiği üzere dinî ilimlerin ortaya çıkışı, gelişimi ve sistematik bir yapıya kavuşması aşama aşama gerçekleşmiştir. Bu süreç kıraat ilminde de benzeri şekilde olmuştur. Kıraatler ilk dönemden itibaren bir bütün olarak sonraki dönemlere nakledilmiş, sonra da duyulan ihtiyaç üzerine bunun içinde var olan her bir kıraat belli kriterlere göre birbirinden ayrılmıştır. Bu arada özellikle tefsir ve kıraat âlimleri müdreci de ihmal etmemiş bu birikimden ihtiyaç duyulduğu kadarıyla istifade etmişlerdir. Bununla birlikte kıraat âlimleri kıraatleri telif sürecinde müdrece eserlerinde yer verseler de ilk tasnif çalışmalarında müdrece yer vermemişlerdir. Aslında bu durum ilk dönem kıraat âlimlerinin haklı olarak kıraatleri ve müdreci ayrı şekilde değerlendirdiklerinin de bir göstergesidir. Bizde oluşan kanaat de müdrece kıraat tasnifi içinde yer verilmemesi yönündedir. Ne var ki müdrecin kıraat tasnifi dışında tutulması geleneği ilerleyen zamanda terk edilmiştir. Bu anlamda söz konusu kavramı doğrudan isim belirtmese de verdiği örneklerden anlaşıldığı kadarıyla kıraat tasnifi içine koyan ilk kişi İbnü'l-Cezerî'dir.¹⁷ Kıraatlerin gelişimine büyük katkısı olan İbnü'l-Cezerî sadece müdreci değil aynı zamanda örneği olmasa da mevzû kıraat kavramını da kıraat tasnifi içine dâhil etmiştir.¹⁸ Bu girişim elbette onun, müdreci bir kıraat olarak algıladığı ya da mevzû bazı kıraatlerin olduğunu kabul ettiği anlamına gelmez. İbnü'l-Cezerî'nin, bir okuma şekli hangi özellikte bir kıraatse, kategorik olarak nerede olması gerekiyorsa orada olsun ve öyle bilinsin diye böyle bir düzenlemeyi yaptığı kanaatindeyiz. Bu sebeple o, müdreci ve mevzûyu kıraat tasnifi içine dâhil etmiştir. Süyûtî ise başta İbnü'l-Cezerî olmak üzere kendinden önceki kıraat âlimlerinden istifade etmek suretiyle yeni bir tasnif yapmıştır. Bu tasnifte kıraatleri; mütevâtir, meşhur, âhâd, şâz, müdrec ve mevzû şeklinde altı başlık altında toplamıştır.¹⁹ Bu noktada müdrecin aslında bir tür tefsir olmasına rağmen neden kıraat tasnifi içinde yer aldığı ve neden müdrec kıraat diye nitelendirildiği tartışması gündeme gelmiştir. Süyûtî bu soruya; "Bana göre kıraatlerin hadis nevilерinden müdrece benzeyen, altıncı bir

¹⁶ İlim geleneğimizde bir ilmin kendi sistematığı içinde geliştirdiği bir kavram ya da tanımlamayı diğer ilimler de kullanmıştır. Bu anlamda ilm-i kıraat hadis literatüründe kullanılan mütevâtir, meşhur, âhâd gibi pek çok kavramı kullanmıştır. Bununla ilgili bk. Kahraman Bulgurcu, "Übey b. Kâ'b'ın Kıraat ve Hadis İlmindeki Yeri", *Amasya İlahiyat Dergisi* 20 (2023), 115-138; Kahraman Bulgurcu, "Kıraat İmamlarından Nafi', İbn Kesîr ve İbn Âmir'in Hadis Rivayetindeki Rolü", *Mütefekkir* 10/20 (2023), 467. Bununla birlikte kimi kavramlar her iki ilimde aynı anlamda kullanılsa da kimi kavramların anlamlarında bir miktar farklılık olabilir. Mesela bazı hadisler için kullanılan tevâtür kelimesi aynı anlamıyla Kur'an için de kullanılmaktadır. Fakat kabul etmek gerekir ki bu iki metnin tevâtür gücü ve seviyesi aynı değildir. Elbette Kur'an metni katiyet itibarıyla tevâtür olduğu kabul edilen bazı hadis metinlerinden daha kuvvetlidir.

¹⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/32.

¹⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/17.

¹⁹ Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 198.

kısım daha vardır. Bu kıraat, tefsir olarak ilâve edilen kıraattir.”²⁰ şeklinde cevap vermiştir. Görüldüğü üzere Süyûtî kıraat tasnifi içinde müdrece yer verse de onu kendisiyle Kur’an okunan bir kıraat olarak görmemekte aksine bunun bir çeşit tefsir olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla yapılan bu düzenleme, başlangıçtan itibaren doğrudan olmasa da dolaylı olarak kıraatlerle ilişkilendirilen ve telif edilen bütün kıraat kaynaklarında yer verilen müdrecin de sisteme dâhil edildiği bir tasnif çalışmasıdır. Müdrec, kendisine kıraat sıfatı eklenerek müdrec kıraat diye isimlendirilse de bu durum onun tefsir olma özelliğini hiçbir şekilde değiştirmemiştir.

Müdrecele ilgili üçüncü evre ise Süyûtî sonrası dönemdir. Günümüze kadar uzanan bu dönemde her alanda olduğu gibi kıraat alanında da pek çok eser telif edilmiştir. Çoğu müellif Süyûtî’nin kıraat tasnifini baz almış²¹ bununla birlikte müdrecin bir tefsir olduğunu da belirtmişlerdir. Özellikle de Abdülatîf el-Hatîb’in (öl. ?) *Mu’cemü’l-kırâât* adlı eseri gibi geniş hacimli kıraat kaynaklarında âyetlerde yer alan sahih ve zayıf kıraat örneklerine yer verildikten sonra, sanki bir kıraat şekliymiş gibi müdrece de yer verilmiş ve çoğu zaman bunun müdrec olduğu da belirtilmemiştir.²² Bu durum belki ehli nezdinde bir karışıklığa neden olmasa da konuya hâkim olmayan araştırmacılar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira günümüzde değil sade bir vatandaş özel eğitim almayan bir ilahiyatçı bile bu meselelerin içinden çıkmakta zorlanmaktadır. Bu gerçeklik pek çok araştırmacının kıraat alanına yönelmesine ve bu alanda müphem gibi duran konularla ilgili daha derinlemesine araştırmalar yapmasına sebep olmuştur. Bu minvalde araştırmamızda “Kavramsal Çerçeve”, “Müdrec Rivayetler Çerçevesinde Kıraat Tasnifi” ve “Müdrec Rivayetlerin Kıraatlerden Sayılıp Sayılmaması Meselesi” şeklindeki tasnifle müdrec kavramına dair tahlillere yer verilmiştir. Araştırmada gerek klasik dönemde gerekse yakın dönem ve günümüzde telif edilen eserlerden istifade edilmiş bununla birlikte kişisel değerlendirme ve varılan kanaatler çerçevesinde bazı tenkit ve önerilerde de bulunulmuştur.

1. Kavramsal Çerçeve

Çalışmamızda ilk olarak Kur’an, kıraat ve müdrec kavramlarının analizlerini yaparak kavram kargaşasını önleyecek doğru anlamı bulmaya çalışacak ve bu kelimelerin teorik çerçevesini çizmeye gayret sarf edeceğiz.

1.1. Kur’an Kavramının Analizi

Kur’an kelimesinin hangi kökten türetildiği konusunda farklı görüşler zikredilmektedir. Ancak yirmi üç yıllık tedrici süreç içerisinde nazil olan son ilahi kitabın isminin Kur’an olduğu

²⁰ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân Kuran İlimleri Ansiklopedisi*, çev. Sâkıp Yıldız - Hüseyin Avni Çelik (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 1/184.

²¹ Muhammed İsmail Şa’ban, *el-Kırâât ahkâmuhâ ve masdaruhâ* (Beyrut: Dâru’s-Selâm, 1986), 75-76; Mennâ Halil el-Kattân, *el-Mebâhis fi ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1994), 245; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 118-119.

²² Geniş bilgi ve örnekler için bk. Abdülatîf el-Hatîb, *Mu’cemu’l-kırâât* (Dımeşk: Dâru Sa’dî’d-Dîn, 2002).

konusunda ise ittifak vardır.²³ Bu kelimedede ihtilaf edilen hususlar kavramın hemzeli ya da hemzesiz olması, müştak olup olmaması yahut mastar ve sıfat olması gibi durumlardır.²⁴

Kur'an isminin hemzesiz olduğunu söyleyenler içinde yer alan İmam Şâfiî'den (öl. 204/820) rivayet edilen görüşe göre kelime harf-i ta'rifli olarak "el-kurân" (القرآن) şeklindedir ve ne "kara'e" (قرأ) fiilinden ne de başka bir kökten türemiştir; Tevrat ve İncil gibi son gönderilen kitaba Allah tarafından verilmiş özel isimdir.²⁵

On kıraat imamından İbn Kesîr (öl. 120/738) kelimeyi hemzesiz "Kurân" (قُرْآن) şeklinde okurken, diğerleri hemzeli olarak "Kur'ân" (قُرْآن) şeklinde okumaktadırlar. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36) ile birlikte bir grup âlime göre kelime karn (قرن) kökünden türemiştir ve "bir şeyi diğer bir şeye yaklaştırmak, katmak" anlamına gelmektedir. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822) ve Kurtubî (öl. 671/1273) ise kurân kelimesine kök olarak karâ'ini (قَرَأَن) gösterirler. Çünkü Kur'an âyetlerinden bir kısmı diğerini tasdik etmekte ve âyetler birbirine benzemektedir.²⁶

Abdullah b. Abbas (öl. 68/687-88), Katâde b. Diâme (öl. 117/735), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (öl. 209/824), İbn Cerîr et-Taberî, Zeccâc (öl. 311/923), Bâkılânî (öl. 403/1013) gibi âlimlerle çağdaş ilim adamlarından Elmalılı Muhammed Hamdi (öl. 1942) ve Muhammed Tâhir b. Âşûr (öl. 1284/1868) "el-kur'ân" isminin "kara'e" fiilinden türeyen hemzeli bir kelime olduğu görüşündedir. Ancak bunlar arasında da "kara'e" fiilinin mastarlarına göre "okumak", "toplamak" ve "açıklamak" anlamlarından hangisini ifade ettiği hususunda ihtilâf vardır. İbn Abbâs kelimenin mastarı olan "kur'ân"ın "açıklamak, beyan etmek" mânasına geldiğini söylerken Katâde b. Diâme ve Zeccâc, "toplamak ve bir araya getirmek" anlamında "kara'tü's-şey'e kar'en" veya "kara'tü'l-mâe fi'l-havzi" kullanışındaki fiilden mastar olduğunu ifade etmektedirler.²⁷

Kur'an kavramının kökü ile ilgili yukarıda zikredilen görüşlerde meseleye bir yönüyle yaklaşmış ve delillerle de bu görüşlerin ispatı yoluna gidilmiştir. Ancak ulemâ ve araştırmacılar nezdinde en çok kabul gören görüş Ebû Hasan Ali b. Hazm el-Lihyânî'nin görüşü olmuştur. Şöyle ki o, Kur'ân kelimesinin okumak anlamına gelen (فعلان) (Fu'lân)

²³ Son inen vahyin isminin Kur'an olduğu konusunda ittifak olmakla birlikte, Kur'an'ın bundan başka isimlerinin olduğu da bilinmektedir. Zerkeşî ve Süyûtî gibi âlimler bu sayının elli beş kadar olduğunu belirtmişlerdir. Bunlardan Kitap, Ümmü'l-Kitap, Furkan, Mesânî, Zikir, Nur, Ruh, Hüdâ ve Şifâ âlimlerin geneli tarafından kabul edilmiş isimlerdir. Bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm el-Mısri (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1957), 1/273-276; Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 135.

²⁴ Ahmed Mahmut Abdü's-Semî Hafeyân, *Eşherü'l-mustalahât fi fenni'l-edâi ve ilmi'l-kirâât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 11; Çakıcı, *Şaz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 26.

²⁵ Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfi'i*, thk. Seyyid Ahmed Sark (Kahire, y.y., 1391), 1/277; Abdulhamit Birişik, "Kur'ân (Tarifi ve İsimleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/383.

²⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/278.

²⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/278; Sâlih, *el-Mebâhis*, 19; Birişik, "Kur'ân", 26/383.

vezninde, hemzeli (كِرَاءَة) (Karae)den türeyen bir kelime olduğunu belirtir²⁸ ve buna Kur'an'dan çok sayıda âyeti delil getirir.²⁹

Kaynaklarımızda Kur'an'ın terim anlamıyla ilgili olarak çeşitli tanımlamalar yapılmış olup bu tariflerde âlimlerin birçok özelliği bulunan Kur'an'ın vasıflarını öne çıkartarak oluşturmuş oldukları tanımlar müşahede edilmiştir. Bunlar büyük ölçüde bir araya getirilerek şöyle bir tarife ulaşılmıştır: "Kur'an, Allah tarafından Cebrâil vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed'e indirilen, Mushaflarda yazılan, tevâtürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fâtiha sûresiyle başlayıp Nâs sûresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten âciz kaldığı Arapça mûciz bir kelâmdır."³⁰ Şevkânî (öl. 1250/1834), bu tanıma göre Hz. Peygamber'e indirilmeyen kitap ve sayfalara, Kur'an'ın tercümesine veya Kur'an'ın manalarının Arapça olarak başka kelimelerle ifade edilmiş şekline, Hz. Osman'ın Mushaflarının hattına uymayan kıraatlere ve kutsî hadislerle Kur'an denilemeyeceğini ifade etmiştir.³¹

1.2. Kıraat Kavramının Analizi

Kur'an kelimesinin anlamı ile ilgili yaşanan ihtilaflara nazaran kıraat kavramının sözlük anlamı üzerinde farklı yaklaşımlar olsa da daha azdır. Bir görüşe göre kıraat kelimesi (karae) fiilinden mastar olarak geldiğinde, okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek manasına; isim olarak geldiğinde ise sesli veya sessiz, nağmeli yahut nağmesiz okumak, tilâvet etmek manasına gelmektedir.³²

Bir diğer yaklaşıma göre ise kıraat kavramı (karae) fiiline dayanan semâî bir mastardır. Çoğulu ise (kırââtür).³³ (Karae, yekrau, kırâeten ve kur'ânen) çekiminde görüldüğü üzere bu kelime Kur'an kelimesiyle aynı kökten gelmektedir ve eş anlamlıdır. Kıraat kelimesi tekil yahut çoğul hâliyle Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamakla birlikte tilâvet manasına gelen fiil kalıplarında (telâ gibi) ve mastar olarak birçok yerde geçmektedir.³⁴ Sonuç olarak verilen tariflerden anlaşılacağı üzere kıraat kelimesi için okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek, toplamak bir araya getirmek gibi anlamlara gelen karae'den geldiğine dair görüşlerin ağırlıklı olduğu söylenebilir.

Kur'an ilimleri terimi olarak kıraat kavramının tanımları çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Râgıb el-İsfahânî (öl. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği), "Tertîlde harf ve kelimeleri birbirine katmaya denir" der; Taşköprizâde (öl. 968/1561) ise, "Mütevâtir ihtilâf vecihleri bakımından Allah kelâmı olan Kur'ân-ı Kerîm'in nazımının şekillerinden bahseden bir ilim dalıdır"³⁵ şeklinde tanım yapar. Ancak İbnü'l-Cezerî'nin, "Kur'an kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nispet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları

²⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 1/14; Sâlih, *el-Mebâhis*, 19.

²⁹ el-Kıyâmet 75/17-18; el-Müzzemmil 73/4; Taha 20/114; el-İsrâ 17/78.

³⁰ Nüreddîn Itr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dimeşk: Matbaatü't-Tıbâk, 1993), 10.

³¹ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, thk. Ebû Mus'ab M. Saîd el-Bedrî (Beirut, 1412), 62; Birışık, "Kur'ân", 26/383.

³² Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru Sâdir, 1414), 5/3563.

³³ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 1/336.

³⁴ Abdülhamit Birışık, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 22. Bk. el-A'râf 7/204; en-Nahl 16/98; el-İsrâ 17/14, 45, 106; el-Kıyâmet 75/17, 18; el-İnşikâk 84/21; el-Alak 96/1, 3.

³⁵ Abdülhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/426.

konu edinen bir ilimdir”³⁶ şeklindeki tanımı daha kapsayıcıdır. Günümüz araştırmacılarından Mehmet Dağ ise bütün bu tarif ve değerlendirmeler ışığında şöyle bir tanım ortaya çıkarmaktadır; “Kıraat, Kur’an lafızlarının okuma biçimlerini ve ihtilaflarını ele alan; sahih ve zayıf kalmış kıraatlerle âyetlerin anlaşılmasında belli bir etkisi olan ilmî bir disiplindir.”³⁷ Bu minvalde sahih ve zayıf kıraatlerin, tüm çeşitleriyle birlikte başta tefsir olmak üzere diğer İslâmî ilimlere de etkilerinin olduğu göz önüne çıkmaktadır.

1.3. Müdrec Kavramının Analizi

Lügatte; araya sokma, ekleme, dâhil etme, tüketme, son verme gibi anlamlara gelen³⁸ idrâc إدراج kelimesi; Arapça derc درج kökünden gelen edrace إدراج kipinin mastarıdır.³⁹ Müdrec المدرج kelimesi ise “eklemek, ilâve etmek” anlamındaki derc kökünden türeyen if’âl kalıbında ism-i mef’ûl olan “kendisine ekleme yapılan şey” demektir.⁴⁰

Kıraat ilminde ıstılah olarak müdrec kavramına farklı tanımlamalar yapılmıştır. Müttekaddimûn’dan müteahhirûn’a doğru tanımları sıralayacak olursak kavramı ilk tanımlayan âlim olan Süyûtî’den başlamak gerekir. O, bir kıraat çeşidi olarak müdreci İbnü’l-Cezerî’nin bu konuda değerli bilgiler verdiğini zikrederek kıraat çeşitleri başlığı altında şu şekilde tanımlamaktadır: “Bana göre hadis nevilerinden müdrece benzeyen, altıncı bir kısım daha vardır. Bu kıraat, tefsir olarak ilâve edilen kıraattir.”⁴¹ Bir diğer tarifte ise; “Mushafların hattına uymayan, tefsir mahiyetli eklemelerden oluşan ve Hz. Peygamber’e nispet edilmeyen zayıf kıraat çeşidi” olarak tanımlanmıştır.⁴² En kapsamlı tarifi ise Mehmet Dağ şöyle yapmaktadır: “Tefsir kabilinden sahâbenin ilâveleri olması hasebiyle resm-i Mushafa aykırı, Arap gramerine uygun olan; ancak senedinde inkıta bulunan kıraat çeşidi” veya “hattı Mushafa uymayan tefsir mahiyetli eklemelerden oluşan ve Hz. Peygamber’e nispet edilmeyen zayıf kıraat çeşidine verilen isimdir”.⁴³

Buraya kadar yapılan tarifleri göz önünde bulundurduğumuzda müdrec’de öne çıkan temel vasfın “Kur’an metnine yapılan ilâve” olduğu görülecektir. Ancak Hz. Peygamber’e nispet edilmediği ve kıraat olarak vasıflandırıldığına da dikkat çekmek istiyoruz. Zira biraz sonra Hz. Peygamber’e nispet edilebildiğini, fakat kıraat olarak zikredilemeyeceğini ifade edecek ve yeni bir tanımla yeni bir tasnif denemesi yapacağız.

³⁶ Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf İbnü’l-Cezerî, *Muncidü’l-Mukriîn* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1999), 3.

³⁷ Mehmet Dağ, *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998), 3.

³⁸ Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Mektep Yayınları, 2015), 388.

³⁹ Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-’Ayn*, thk. Abdulhamid Hendâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 2/18; Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, *Mu’cemü Mekâyisi’l-Lüga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Lübnan: Dâru’l-Fikr, 1979), 2/275.

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-’Arab*, 2/269; Kadir Paksoy, “Hadis Metodolojisinde İdrâc Ve Müdrec Hadisler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005), 105.

⁴¹ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân Kuran İlimleri Ansiklopedisi*, 1/184.

⁴² İbn Manzûr, “Lisânü’l-’Arab”, 2/1351; Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, 1/429; Çakıcı, *Şaz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 183.

⁴³ Dağ, *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 56.

2. Müdrec Rivayetler Çerçevesinde Kıraat Tasnifi

Kur'an'ın farklı şekillerde okunmasına imkân sağlayan yedi harf ruhsatıyla birlikte, kıraatte yeni bir döneme girilmiştir. İlk zamanlarda Kur'an'ın farklı tarzlarda okunması ümmete verilen ilahi bir lütufken daha sonraları kimi bölgelerde bu durum ayrılık ve çekişmelere neden olmuştur.⁴⁴ Çünkü İslâm topraklarının genişlemesi, farklı bölge ve kültürlerden insanların İslâm'a girmesiyle ilk dönemdeki homojen toplum bu özelliğini kaybetmiştir.

Hicrî üçüncü asırda Kur'an'ın harekesiz ve noktasız olması⁴⁵, çok sayıda kıraat imamı ve râvinin bulunması, sahih ya da zayıf çok sayıda kıraat ve rivayetin yaygın olarak okunması ve okutulması⁴⁶, gibi sebeplerden ötürü yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştur.⁴⁷ Bu dönemde yapılan çalışmalar ve ortaya konan ilkeler, özelde farklı kavramlarla ifade edilse de genelde; kıraatlerin sahih olanını şâz olandan ya da makbul olanını makbul olmayandan ayırmaya dönük çabalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Hicrî dokuzuncu asra gelindiğinde ise büyük kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî'yle birlikte hem daha çok şifâhî bir yolla devam edegelen kıraat geleneğinden tedvin ve tasnif dönemine geçilmiş hem de geniş halk kitleleri, kıraatle ilgili içine düştükleri şüphe ve ihtilaflardan kurtulma imkânına sahip olmuşlardır.⁴⁸

Kıraatler sınıflandırılırken kimileri senedin sıhhatini, kimileri şöhretini, kimileri ise bunlara ilâveten, Mushaflara ve Arap diline muvafık olup olmamayı dikkate alarak kıraat tasnifi yapmıştır.⁴⁹ Cumhur ulemaya göre İbn Mücâhid *Kitâbu's- Seb'a* adlı eseriyle sıhhati esas alarak kıraatleri, sahih ve şâz kıraat şeklinde iki kısma ayırmış ve bu işe ilk öncülük eden kişi olmuştur.⁵⁰

Senedi dikkate alan İbnü'l-Cezerî ise, sahih, âhâd ve şâz terimlerinin yanında sahihin altına, mütevâtirden sonra bu seviyede olmasa da ümmet nezdinde şöhret bulmuş meşhur kıraatleri yerleştirmiştir.⁵¹ Şâz kıraatlerin altında ise doğrudan ıstılah kullanmasa da verdiği örneklerden hareketle müdrec rivayetlere⁵² ve yine özel bir terim kullanmadan mevzû rivayetlere yer vermiştir.⁵³

⁴⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 1/413; Çakıcı, *Şaz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 73.

⁴⁵ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Ebü'l-Esved ed-Düelî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/312.

⁴⁶ Musa Akpınar, *Kıraatlerin Tevâtürü Meselesi* (Kayseri, Erciyes Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993), 146.

⁴⁷ Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'lîmi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1981), 84.

⁴⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 36; Zerkeşî, *el-Burhân*, I/330; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-İbâne an Me'âni'l-Kirâât* (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, ts.), 63; Çakıcı, *Şaz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 74.

⁴⁹ Avan, *Kıraat İlmi Açısından Ğâyetü'l-İhtisâr*, 39-43.

⁵⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kirâât* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1972), 1/45; Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Muhtesab fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-kirâât ve'l-izâhi anhâ* (y.y.: Vezâretü'l-Evkâf, 1999), 32; Çakıcı, *Şaz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 85.

⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/14.

⁵² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/32.

⁵³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/17; Çakıcı, *Şaz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 176.

İmam Süyûtî de kıraatleri mütevâtir, meşhur, âhâd, şâz, müdrec ve mevzû şeklinde ayırarak altılı bir taksim gerçekleştirmiştir. Ancak yukarıda da zikredildiği üzere sınıflandırmalar içerisinde müdrec kavramını ilk kullanan Süyûtî olmuştur.

Kıraatlere yönelik tasnif çalışmaları zikr olunduğu gibi ikili, üçlü ve altılı sınıflandırmalarla sınırlı kalmamış, geçmişten bugüne birçok yeni çalışma yapılmıştır.⁵⁴ İlk dönemlerde yapılan tasnif çalışmaları ile İbnü'l-Cezerî sonrası tasnif çalışmaları arasında çeşitlilik itibariyle pek tabii bazı farklılıklar olmuştur. Bu noktada dikkat çeken hususlardan biri, ilk dönemlerde yapılan kıraat tasnifi içine sadece kıraat olma özelliği taşıyan sahih ve zayıf/şâz sınıflara yer verilmişken daha sonraki dönemlerde müdrec ve mevzû gibi aslında kıraat olmadığı hâlde kıraat tasnifi içinde bunlara yer verilmiş olmasıdır. Doğrusu bu gibi çalışmalarla gerçekte kıraatlere ne yeni bir ilâve yapılmış ne de bir eksiltmede bulunulmuştur. Yapılan çalışmalar doğrudan ya da dolaylı olarak kıraatlerle ilişkilendirilebilecek naklî mirasın tamamını derli toplu bir hâlde kıraat bütünü içine yerleştirmekten ibarettir. Bu yönüyle günümüz araştırmacılarından Mehmet Dağ da yeni bir tasnif çalışması yapmıştır. Onun yaptığı tasnif aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.⁵⁵

SENED VE METİN AÇISINDAN KIRAAT ÇEŞİTLERİ		
SAHİH	ZAYIF	MEVZÛ
1- MÜTEVÂTİR	1- ŞÂZ	MEVZÛ
2- MEŞHUR	2- ÂHÂD	
3- ÂHÂD	3- MÜDREC	

Tabloda da görüldüğü üzere Mehmet Dağ, yaptığı tasnifte âhâd kıraate hem sahih hem de zayıf kıraatler içinde yer vermiştir. Doğrusu Mehmet Dağ'ın belirttiği üzere yapılan düzenleme elbette yapılacak nihai bir tasnif çalışması değildir.⁵⁶ Ondan sonra da kıraat alanında çalışma yapan araştırmacılar daha başka tasnif çalışmaları yapacaklardır. Binaenaleyh bu araştırmada da hem ilk dönemlerde yapılan çalışmalardan hem de başta Mehmet Dağ olmak üzere yeni dönemde yapılan çalışmalardan hareketle yeni bir kıraat tasnifi denemesine yer verilmiştir. Böyle bir çalışma yapılırken bir yandan hadis ilmi tasnif ve literatür birikiminden faydalanılmış diğer taraftan ilm-i kıraatte kıraat kavramına yüklenen anlam dikkate alınmıştır. Zira kıraat ilminde kıraat denince ilk akla gelen ve kast edilen husus; kendisiyle Kur'an'ın okunmasıdır. Bu anlamda zayıf kıraatlerle Kur'an'ın okunup okunmadığı tartışmalı olsa da nihayet bu tür kıraatler de ihtimal dâhilinde de olsa bir çeşit kıraattir. Kaldı ki ilk dönemlerde kıraatler bir bütüncül ve sahih-zayıf diye bir ayırım yapılmamışken doğal olarak zayıf kıraatlerle de Kur'an okunmuştur. Ancak tasnif dönemiyle birlikte bu kıraatlerin zayıf kıraat kategorisinde yer alması bu birikimin sahih kıraatler düzeyinde bir senetle sonraki dönemlere taşınamamış olmasındandır. Müdrece gelince filhakika bunlar ilk dönemde de sonraki dönemlerde de tefsîrî mahiyette açıklamalar olarak kabul gören ilâvelerdir. Bu ilâvelere hiçbir dönemde kimse Kur'an'ın kendisiyle okunduğu kıraat niteliğinde bulunmamıştır. Dolayısıyla bunları literatür olarak da kıraat kavramından ayırtmak gerekir. Kanaatimize göre bunlar için kullanılacak en uygun kavram rivayettir. Mevzû kıraat ise ne örneği olan ne de kıraat tasnifi içinde yeri olan bir birikimdir.

⁵⁴ Geniş bilgi için bk. Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 59-62.

⁵⁵ Dağ, *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 61.

⁵⁶ Dağ, *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 61.

Dolayısıyla bu kavramı da kiraat olarak nitelemek yerine mevzû rivayet diye nitelemek daha uygundur. Bu değerlendirmeler çerçevesinde aşağıda yeni bir kiraat tasnifine yer verilmiştir.

Sahih Kiraatler	Zayıf Kiraatler	Müdrec Rivayetler	Mevzû Rivayetler
Mütevâtir Kiraat	Merfû Kiraat	Merfû Müdrec Rivayet	
Meşhur Kiraat	Şâz Kiraat	Mevkuf Müdrec Rivayet	
Âhâd Kiraat		Maktû Müdrec Rivayet	

2.1. Sahih Kiraatler

Sahih kiraat, “Sika râviler⁵⁷ tarafından muttasıl senedle⁵⁸ rivayet edilen, kendisinde şüzûz ve illet⁵⁹ bulunmayan, Arap gramerine⁶⁰ ve resm-i Mushafa⁶¹ uygun olan kiraatlere” denir.

2.1.1. Mütevâtir Kiraatler

Mütevâtir kiraat, “Tabakadan tabakaya yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan sika râviler tarafından muttasıl senedle rivayet edilen, kendisinde şüzûz ve illet bulunmayan, Arap gramerine ve resm-i Mushafa uygun olan kiraatlere” denir.⁶²

2.1.2. Meşhur Kiraat

Meşhur kiraat, “Tabakadan tabakaya sika râviler tarafından muttasıl senedle rivayet edilen ancak tevâtür derecesine ulaşmayan, kendisinde şüzûz ve illet bulunmayan, Arap gramerine ve resm-i Mushafa uygun olan kiraatlere” denir.⁶³

⁵⁷ **Sika râvi**; kiraati rivayet eden râvinin adâlet ve zabt özelliklerine sahip olması demektir. Adâlet ve zabt özellikleri için bk. İsmail Lütü Çakan, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 82-83; Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 113.

⁵⁸ **Senedin İttisâli**; kiraatin her bir sika râvi tarafından kendisinden önceki sika râvilerden kesintisiz olarak nakledilmesi ve bunun tüm tabakalarda böylece devam etmesidir. Dağ, *Kiraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 47.

⁵⁹ **Şüzûz ve İlet**; şüzûz, sika bir râvinin kendisinden daha sika olan bir râviye muhâlif rivayette bulunması ve infirad etmesidir. İlet ise, vehim neticesinde hadis/âyetin sıhhatine engel olacak ve âlimler tarafından farkedilebilecek olan her türlü kusurdur. Yücel, *Hadis Usûlü*, 172; Çakan, *Hadis Usûlü*, 106.

⁶⁰ **Arap Gramerine Uygunluk**; Arapça'nın gramer kaidelerinden birine –bir vecihle bile olsa- ister fasih, ister efsah, ister üzerinde icma edilmiş, isterse muhtelefun fih olsun dil kaidelerinin vecihlerinden birine uygun olması kastedilmektedir. Dağ, *Kiraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 48.

⁶¹ **Mushafa Uygunluk** kriteri de, kiraatin -takteren de olsa- Hz. Osman Mushaflarından birine uygun olması şeklinde belirlenmektedir. Dağ, *Kiraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 48.

⁶² Dağ, *Kiraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 49.

⁶³ Dağ, *Kiraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 49.

2.1.3. Âhâd Kıraat

Âhâd kıraat, “Her tabakada bir sika râvi tarafından muttasıl senedle rivayet edilen, kendisinde şüzûz ve illet bulunmayan, Arap gramerine ve resm-i Mushafa uygun olan kıraatlere” denir.⁶⁴

Görüldüğü üzere sahih kıraat çatısı altındaki üç kıraatin tek farkı mütevâtir kıraatin sika râviler tarafından, meşhur kıraatin en az sika iki râvi tarafından, âhâd kıraatin ise bir sika râvi tarafından nakledilmiş olmalarıdır. Bu kıraatler sahih kıraatin tüm özelliklerini taşıdığı için kanaatimizce hepsi Kur’an’dırlar. Kur’an olduğu için de kıraat olarak zikredilmişlerdir.

2.2. Zayıf Kıraatler

Zayıf kıraati kısaca “Sahih kıraatin altı şartından⁶⁵ birinin veya birden fazlasının bulunmadığı kıraat çeşidine verilen isim” şeklinde tanımlayabiliriz.⁶⁶

2.2.1. Merfû Kıraat

Merfû kıraat, “Senedi sahih ancak şöhret derecesine ulaşmayan, ya Arap gramerine ya da hatt-ı Mushafa uymayan, Hz. Peygamber’e nispet edilen zayıf kıraat çeşidine” denir.⁶⁷

Burada merfû kıraatin sahih kıraatin altındaki âhâd kıraatle karıştırılmaması için şöyle bir ayırıma gitmiş olduk. Biz bu tür kıraatleri Arap gramerine ya da hatt-ı Mushafa uymaması dolayısıyla Kur’an olarak görmediğimiz için ibadetlerde kıraat olarak okunamayacağını ancak Hz. Peygamber’e nispet edilmesinden dolayı da bu okuyuş tarzının “merfû kıraat” olarak isimlendirilmesinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

2.2.2. Şâz Kıraat

Şâz kıraat, “-senedindeki inkitadan veya râvinin sikalığını bozacak hâllerden dolayı- Senedi sahih olmayan, ya Arap gramerine ya da hatt-ı Mushaftan birine veya ikisine muvafakatı imkân dâhilinde olan kıraatlere” denir.⁶⁸

Görüldüğü üzere şâz kıraati merfû kıraatten ayıran husus, senedin sahih olmaması ve merfû kıraate nazaran Arap gramerine ya da hatt-ı Mushaftan birine veya ikisine uygunluğu imkân dâhilinde olmasıdır. Hâlbuki Merfû kıraatte bu iki şarttan birine uygun olmaması özelliği yer alıyordu.

Zayıf kıraatler altında incelediğimiz merfû ve şâz kıraatler, âlimlerin ittifakıyla ve Mehmet Dağ’ın da belirttiği üzere zayıf hadis kabilinde değerlendirilmekte ve kendileriyle tıpkı zayıf hadisler gibi amel edilmektedir. Bu kıraatlerin Kur’an olarak değerlendirilmemesi ve tilâvetinin caiz olmaması; inkârının ise küfrü gerektirmeyeceği konusunda âlimler görüş belirtmişlerdir. Biz de bu fikre sahibiz.

2.3. Müdrec Rivayetler

Aşağıda zikredileceği üzere biz her ne kadar müdrec rivayetleri senedinin kaynağına göre merfû, mevkuף ve maktû olarak ayırmış olsak da, örneklendirme konusunda rivayetler henüz ayrılmamış olması sebebiyle ele alınmayı bekleyen konu durumundadırlar. Dolayısıyla bu

⁶⁴ Dağ, *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 50. Her ne kadar bazı âlimler bazı âhâd kıraatleri şâz kategorisinde değerlendirirse de bizim de kabul ettiğimiz Mehmet Dağ’ın tarifine göre her âhâd, sahih kıraatin bir çeşididir.

⁶⁵ Senedin ittisali, râvilerin sika oluşu, şüzûz ve illetten âri olması, Arapça’ya ve Mushafa uygun olması.

⁶⁶ Dağ, *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 53.

⁶⁷ Dağ, bu çeşit kıraati âhâd kıraat olarak zikretmiştir. Dağ, *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 54.

⁶⁸ Dağ, *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 73.

çeşit rivayet, söz konusu mesele çözülmüncye dek tek bir başlık altında şu şekilde bir tanımla da kullanılabilir.

Müdrec rivayet, “*Resm-i Mushafa aykırı, Arap gramerine uygun, tefsir kabilinden âyetlere ilâve olmasıyla birlikte bazı rivayetlerinin senedi sahih olup Hz. Peygamber’e nispet edilebilen ancak şöhret derecesine ulaşamaması ve bazı rivayetlerinin ise sahâbe ve tâbî’ne nispet edilebilen rivayetler olması sebebiyle Kur’an ve kıraat olmayan rivayetlere*” denir.

2.3.1. Merfû Müdrec Rivayet

Merfû müdrec rivayeti, “*Senedi sahih ancak şöhret derecesine ulaşmayan, Arap gramerine uygun, hatt-ı Mushafa uymayan, Hz. Peygamber’e nispet edilen ilâve rivayet çeşidine denir*” şeklinde tanımlayabiliriz.

Merfû kıraatte bir kelimenin yerini başka bir kelime alırken (Rafrâfin yerine Rafârifin)⁶⁹ gibi, aynı şartlar içinde âyetin metnine ilâve yapıldığı zaman “Merfû müdrec rivayet” olmaktadır. (Ve’s-salâti’l vustâ)⁷⁰ âyetinden sonra (Salâtu’l-asr) ilâvesi gibi.⁷¹ Merfû müdrec rivayet, hatt-ı Mushafa uymaması dolayısıyla zayıf kıraat kısmına girse de müdrec rivayetler âyetlerde yer alan bir kelime yerine başka bir kelime olarak yahut harf değişikliği şeklinde olmayıp âyete yapılan ziyadeler olduğu için onu farklı bir başlık altında zikretmeyi uygun gördük.

2.3.2. Mevkuf Müdrec Rivayet

Mevkuf müdrec rivayet, “*Tefsir kabilinden sahâbenin ilâveleri olması hasebiyle resm-i Mushafa aykırı, Arap gramerine uygun olan ilâve rivayetlere*” denir.⁷² Dikkat edilirse bu çeşit müdrec, merfû müdrec rivayet gibi Hz. Peygamber’e değil sahâbeye nispet edilen rivayetlerdir.

2.3.3. Maktû Müdrec Rivayet

Maktû müdrec rivayeti ise, “*Tefsir kabilinden tâbînin ilâveleri olması hasebiyle resm-i Mushafa aykırı, Arap gramerine uygun olan ilâve rivayetlere denir*” tanımıyla ifade edebiliriz.

2.4. Mevzû Rivayetler

Mevzû rivayet, “*Senedi veya metni yahut her ikisi birden uydurma olan, senedindeki râvisi ‘kizb’ ile vasıflanan rivayet çeşidine*” denir.⁷³

Mevzû rivayet ‘uydurulmuş olma’ noktasında diğer zayıf rivayetlerden ayrıldığı için müstakil bir grup hâlinde ayırmayı uygun gördük. Çünkü kıraat çeşitlerine bakıldığında zayıf diye nitelediğimiz kıraat ve rivayet çeşitlerinin pratikte şu veya bu şekilde kullanıldığı müşahede edilmektedir. Nitekim merfû ve şâz kıraatlerin âyetlerin yorumlanmasında delil olarak kullanılması, müdrec’in ise tefsiri bir açıklama gibi fonksiyonunun olmasına rağmen

⁶⁹ er-Rahmân, 55/76.

⁷⁰ el-Bakara 2/238.

⁷¹ Bu rivayetin peşinde Hz. Aişe’nin, “Bunu Hz. Peygamber’den işittim” ibaresi bulunmaktadır. Bk. Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen’i-Ebû Dâvûd*, ts., Salât 5; bu kıraatleri rivayet eden sahâbiler bu kıraatleri ya Hz. Peygamber’in okuduğunu ya da ondan işittiklerini belirtmektedirler. Bk. Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân*, 1/242; Dağ, *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 55.

⁷² Mehmet Dağ’ın müdrec tanımıyla aynı olan kısım burasıdır. Dağ, *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 56.

⁷³ Dağ, *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*, 60.

mevzû'nun hiçbir kullanım alanının olmaması bizi bu nokta da ayırma sevk eden etkenlerden biri olmuştur.

3. Müdrec Rivayetlerin Kıraatlerden Sayılıp Sayılmama Meselesi

Kur'an ve sahih derecesindeki kıraatler İslâm ümmetinin varlığını kabul ettiği iki hakikattir. Zira ikisinin kaynağı da vahye dayanır. Bunlardan birisi inen vahyin bizatihi kendisi, diğeri ise onun seslendirilmesidir.⁷⁴ Dolayısıyla bu iki kavram arasında ortak noktalar olmakla birlikte, birbirlerinden ayrılan bir takım vasıflarda bulunmaktadır.

Maddeler hâlinde ortak yönler şu şekilde sıralanabilir:

- Kur'an ve kıraat kavramları; (karae, yekrau, kırâeten ve kur'ânen) çekiminde görüldüğü üzere aynı kökten türemişlerdir.
- Kur'an ve sahih derecesindeki kıraatler İslâm ümmetinin varlığını kabul ettiği iki hakikattir. Nitekim ikisinin kaynağı da vahye dayanmaktadır. Öyle ki bize "Kur'an'dan bir bölüm oku" denildiğinde biz de onu mutlaka mevcut kıraatlerden biriyle okumak durumundayız.⁷⁵
- Kur'an'ın sahih kıraatlerden herhangi biriyle okunması İslâm geleneğine göre kabul edilebilir bir okumadır. Zira Âsım'ın ya da Nâfi'in kıraatiyle okunan metnin, Kur'an olduğu hususunda ümmet ihtilaf etmemiştir. Her iki imamın okuması da Kur'an diye nitelendirilmektedir.⁷⁶

Farklı yönler olarak şunlar zikredilebilir:

- Takıyyüddîn İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve İbnü'l-Cezerî gibi âlimler kıraatlerle Kur'an'ın aynı şeyler olduğunu söylerken⁷⁷ Ferrâ ve Zemahşerî (öl. 538/1144) gibi kimi âlimler de kıraatlerin nahivciler tarafından ortaya konulduğu görüşündedirler.⁷⁸
- Kur'an, beyan ve i'câz yönleriyle Resûlullah'a indirilen vahyin kendisi iken, kıraat bu zikredilen vahyin lafzı, harfleri ve benzeri özellikler itibariyle onun eda keyfiyetidir.⁷⁹
- Kur'an, elimizdeki yazılı metin ve onun kıraati olmak üzere iki cüzden oluşan bir bütündür. Ancak Kur'an, bütün kıraatleri ihtiva ettiği için kül, kıraatler ise onun bir cüz'üdür.⁸⁰
- Kur'an'ın tamamı mütevâtirdir. Bu hâliyle Kur'an'ın bir bölümünü kabul etmemek onun tamamını kabul etmemek gibidir.⁸¹ Fakat aynı durumu zayıf kıraatler için söylememiz mümkün değildir. Şöyle ki kıraatlerden sahih olanlar Kur'an'dan bir parça olarak kabul edilirken, zayıf olan kıraatler Kur'an olarak kabul görmezler. Bu

⁷⁴ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 321.

⁷⁵ Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 321.

⁷⁶ Çakıcı, *Şaz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 32.

⁷⁷ Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'atü tefsîri şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine: y.y., 2004), 13/391; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I/52.

⁷⁸ Mehmet Dağ, "Mutezile Mezhebine Ehl-i Sünnetin İsnadı: Kıraatler Tevkifi Değil İctihadîdir - Zemahşerî Özelinde Bir İddianın Değerlendirilmesi", *Mârife* 3 (2003), 221-229.

⁷⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/318.

⁸⁰ Ahmed, Muhammed, Ahmed Halid, Halid Mansur, *Mukaddimat fi'l-kirâât* (Ürdün: Dâru Ammar, 2001), 49; Hacı Önen, "Kıraatların Fıkhî Hükümlere Etkisi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013), 10.

⁸¹ el-Bakara 2/85; el-Hicr 15/9.

minvalde kabul gören kıraatler ibadet dili olarak kullanılırken, kabul görmeyenlerle ibadet olmaz ve bunlar Kur'an şeklinde adlandırılmazlar.⁸²

- Kur'an'ın temel vasıflarından biri de onun evrensel bir kitap olması, benzerinin getirilememesidir. Zira ona Hz. Peygamber de dâhil olmak üzere hiç kimsenin herhangi bir müdahalesi olmamış, bir harfi bile değiştirilmemiş ve bizzat onun sahibi tarafından korunmuştur.⁸³ Ancak kıraatlerle ilgili böyle bir korunmuşluktan söz edilemez. Hâl böyle olunca sahih kıraatlerin yanında sahih olmayan kıraatlerden ve rivayetlerden söz edilebilir. Fakat Kur'an için böyle bir nitelemeden söz etmek mümkün gözükmemektedir.
- Kur'an; benzerinin, on sûresinin veya bir sûresinin dahi meydana getirilemeyeceğine dair meydan okurken,⁸⁴ zayıf kıraatler ve diğer rivayetlerle ilgili böyle bir meydan okumadan söz edilemez. Çünkü şâz ya da mevzû bir Kur'an'dan söz edilemezken şâz kıraatlerden ve mevzû rivayetlerden bahsetmek mümkündür.

Tüm bu maddeleri değerlendirecek olursak, okuma anlamı kastedilen kıraatle Kur'an birbirinin aynıdır. Meselâ namazın rükünlerinden biri olan kıraat ile sahih kabul edilen farklı bir vecihle tilâvet yapan kâri için; "Çok güzel kıraati var" demekle kastedilen şey doğrudan Kur'an'dır. Bunlar birbirini tamamlayan bir bütünün iki parçası gibidirler.

Yalın hâliyle okuma anlamı kastedilen kıraat değil de başlı başına müstakil bir ilmî disiplin olarak ele alınan kıraat ve Kur'an ise birbirinden farklıdır. Çünkü burada işaret edilen anlam kıraat ilmidir. Bu da Ulûmu'l-Kur'ân konuları içinde mütalaa edilen alanlardan biri demektir. Bu bakımdan kıraatlerin taksimi, câiz olan kıraatler ya da caiz olmayan rivayetler, imamlar arasındaki ihtilaflar, âyetlerin manaya delaleti gibi daha pek çok konu bu ilmin ilgi alanı içinde değerlendirilmelidir.⁸⁵ İşte bu noktada kıraatle Kur'an birbirinden ayrılmaktadır.

Hâl böyle olunca kıraatle bir şekilde ilişkilendirilmesi bakımından müdrece, kıraat tasnifi içinde yer verilmesi sistematik bir yapı oluşturulması bakımından uygun görülebilir olsa da tıpkı mevzû'da olduğu gibi müdrec kıraat diye nitelenen ilâvelerin, Kur'an'ın okunması olarak bilinen kıraatten ayrı tutulması gerekir. Çünkü kıraatlerden sahih olanlar Kur'an'dan bir cüz olarak kabul edilirken, zayıf olanlar Kur'an olarak kabul görmez.⁸⁶ Zira müdrec, sahih gibi bir kıraat değildir. O, Kur'an ya da hadiste ana metinde geçen bir ifadeden kastedilen manayı belirtmek ve açıklamak için yapılan metin kenarlarına düşülen notlardan ibarettir. Buna göre kıraat denilince Kur'an'ın okunması anlaşılırken müdrec bu anlamda değerlendirilmemiştir. Bu anlamda sahih derecesine ulaşmamış şâz kıraatler ile mevzû rivayetler ve hâliyle müdrec rivayetler Kur'an olarak telakki edilmezler. Kabul gören kıraatler ibadet dili olarak kullanılırken, bunlarla ibadet olmaz ve bunlar Kur'an diye nitelendirilmezler. Bu çerçevede ona "müdrec kıraat" demek yerine Hz. Peygamber, sahâbî ya da tâbiîn'den haber olarak bize ulaştığı için "müdrec rivayet" şeklinde bir tabir kullanmanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

⁸² Muhammed İsmail Şa'bân, *el-Kırâât ahkâmuhâ ve masdaruhâ* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1986), 24; Çakıcı, *Şaz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 33.

⁸³ Yûnus 10/15.

⁸⁴ el-Bakara 2/23; Hûd 11/13; el-İsrâ 17/88.

⁸⁵ Çakıcı, *Şaz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*, 34.

⁸⁶ Şa'bân, *el-Kırâât ahkâmuhâ ve masdaruhâ*, 24.

Müdürci kıraatlerden ayıran diğer bir husus da müdürcin ictihada, kıraatin ise nakle dayanıyor olmasıdır. Bu anlamda sahâbenin ilâveleri ya Hz. Peygamber'e ya da kendi ictihadlarına dayanmaktadır. Bu yönüyle bu tür ilâveler İslâm ulemâsı nezdinde değerli görülmüştür.

Sonuç

Kıraatler benzeri hiçbir kitapta olmayan sadece Kur'an'a has bir özellik ve bu ümmete verilen bir ayrıcalıktır. Başlangıcı yedi harf ruhsatına dayanan bu uygulama özellikle okuma yazma bilmeyen aciz, köle ve yaşlı insanlar için büyük genişlik ve kolaylık olmuştur. İslâm ümmeti geçmişten günümüze bu uygulamadan hem lafız hem de mana yönüyle istifade etmiştir. Bununla birlikte zaman zaman işin birtakım sıkıntı ve zorlukları da olmuştur. Özellikle de yedi harften herhangi bir harfle ilk defa karşılaşıldığında, bazı ihtilafların yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Ancak bu durum hiçbir zaman bütün ümmeti içine alacak şekilde içinden çıkılmaz bir hâle gelmemiş kısmî zamanlı ve göreceli bir problem olarak yaşanmıştır. İslâm âlimlerinin yaptıkları çalışmalar, ortaya koydukları gayretler sayesinde ihtilafların üstesinden gelinmiş ve kıraatler daha anlaşılır şekilde sistematik bir yapıya kavuşturulmuştur.

Üzerinde ihtilaf edilen konulardan biri de şüphesiz müdürc meselesidir. Bilindiği üzere müdürc bir çeşit tefsirdir. Ancak bu birikim zaman zaman kıraatlerle karıştırılmıştır. Böyle bir karışıklığın oluşmasında; müdürcin ilk zamanlar Kur'an sahifelerinin kenarına yazılması, tedvin dönemiyle birlikte telif edilen kıraat kaynaklarında müdürc'e yer verilmesi ve bu tür ilâvelerin "müdürc kıraat" olarak kıraat tasniflerinde zikredilmesi gibi sebepler etkili olmuştur. Bütün bunlar çalışmada giriş ve üç ana başlık altında ele alınmış, bazı sonuç ve değerlendirmelere ulaşılmıştır.

Giriş kısmında müdürcin geçirdiği evreler üç başlık hâlinde ele alınmış kavramın hangi dönemlerde nasıl algılandığı üzerinde durulmuştur. Buna göre vahyin nüzulünden itibaren kimi sahâbîler Hz. Peygamber'den kimi âyetlerin açıklanmasıyla ilgili duydukları bilgileri sahifelerin kenarına kaydetmişler ve bu değerli bilgileri kayıt altına almışlardır. Ancak bu bilgiler elden ele aktarılırken kimi insanlar tarafından bunların, âyetin bir parçası mı yoksa bir çeşit kıraat mi olduğu tam olarak bilinmemiştir. Bu dönemde ortaya çıkan ihtilafların sebebi büyük ölçüde bu yanlış anlamaya dayanmaktaydı. Bu ve buna benzer ihtilaflar istinsâh olayı ile birlikte önemli ölçüde bertaraf edilmiştir.

İstinsâh olayı Hz. Osman zamanında yapılan bir düzenleme olsa da daha sonraki dönemlerde çoğaltılan Mushaflarda da bu dönemde yazılan Mushaflar baz alınmıştır. Dolayısıyla Kur'an'ın yazımı ile burada hangi kriterler belirlenmişse bu kriterlerin geçerliliği daha sonraki dönemlerde de aynen benimsenmiştir. Hicrî üçüncü asırda Ebû Ubeyde Kasım b. Sellâm ile birlikte müstakil Mushafların yazımından kıraatlerin telifi dönemine girilince böylelikle kıraatlerde şifâhi dönemden tedvin dönemine geçilmiştir. Peşi sıra devam eden telif hareketleri ise İbn Mücâhid'le birlikte milat sayılabilecek yeni bir döneme girilmiştir. Bu süreçte kıraatlerle ilgili telif edilen eserlerde kavramsal olarak müdürc'e yer verilmemiş, müdürc kıraat diye herhangi bir nitelirmede bulunulmamış, aynı şekilde yeni yeni yapılmaya başlanan kıraat tasnifleri içinde de müdürc'e yer verilmemiştir. Bu dönemde müdürcle ilgili bilgilere daha çok Ferrâ, Zeccâc ve Taberî gibi tefsir kaynaklarında yer verilmiş ve âyetlerin yorumlanmasında birer zenginlik olarak kullanılmıştır. Aslında bu gelenek devam ettirilseydi, yani olması gerektiği gibi müdürc'e sadece tefsir kaynaklarında yer verilseydi müdürcle ilgili daha sonraki dönemlerde yaşanan birtakım ihtilaflar da büyük bir ihtimalle yaşanmayacaktı.

Ancak özellikle geniş hacimli kıraat kaynaklarında müdrecin neredeyse tüm örneklerine yer verilmiş ve bu durum müdrec algısında birtakım karışıklıklara sebep olmuştur.

Müdrec kavramı açısından önemli eşiklerden biri de hicrî beşinci asırda yaşanmıştır. Zira bu dönemde önemli hadis âlimlerinden biri olan Hâkim en-Nîsâburî ıstılahi anlamıyla birlikte müdreci ilim dünyasına kazandırmış ve hadislerle girmiş olan müdrecin daha sistematik bir şekilde ayrıştırılmasına öncülük etmiştir. Doğrusu hadis ilminden mütevâtir, meşhur, âhâd gibi pek çok kavramı alan kıraat ilmi bu kavramı da yeni formuyla birlikte almış ve kendi bünyesinde kullanmaya başlamıştır. Böylelikle hem kıraat hem de tefsir ilminde müdrecin yeri ve konumu netlik kazanmıştır. Bununla birlikte kıraat farklılıklarına yer veren çoğu tefsir kaynağında mesela; “والصلاة الوسطى” âyetinin “صلاة العصر” ifadesiyle açıklanması ve bunun müdrec bir kıraat olarak nitelendirilmesi müdrec ile ilgili karışıklığın devam etmesine sebep olmuştur. Bilindiği üzere buna benzer Kur’an’da daha pek çok örnek vardır. İlginç olan şu ki bu kullanıma aynıyle kimi kıraat kaynaklarında da yer verilmiştir. Bütün bunlar doğal olarak bu hâliyle sonraki dönemlere taşınmış ve çoğu kıraat âlimi de tefsir olduğunu bile bile müdrece dair örnekleri müdrec kıraat nitelemesiyle birlikte kullanmaya devam etmişlerdir.

Müdrecle ilgili algı karmaşası bununla da sınırlı kalmamış, İbnü'l-Cezerî ile başlayan, müdrece kıraat tasnifi içinde yer verme gayreti Süyûtî ile birlikte somut bir hâl almış ve Süyûtî altı başlık hâlinde kıraat tasnifi içinde bir kıraat çeşidi olarak müdrece de yer vermiştir. Bu tasnifi Süyûtî gibi çok yönlü bir âlim yapınca kendisinden sonra çoğu kişi bu tasnife aynıyle itibar etmiştir. Bununla birlikte günümüzde pek çok hususta olduğu gibi bu konunun da daha derinlemesine araştırılması gerektiği kanaatindeyiz. Bu minvalde araştırmamızda müdrec kavramı üzerine yapılan tahliller neticesinde böyle bir tasnifin uygun olmadığı kanaati öne çıkmaktadır. Doğrusu her dönemde tefsir diye bilinen ve bu isimle anılan müdrecin şu ya da bu gerekçe ile kıraat tasnifi içinde yer verilmesi uygun değildir. Binaenaleyh bu durum kıraat kavramıyla ve kıraat gerçekliğiyle de çelişen bir durumdur. Zira ister sahih olsun ister zayıf, kıraat denince anlaşılan şey; kendisiyle Kur’an’ın okunmasıdır. Müdrec rivayetler ise hiçbir şekilde Kur’an olarak okunamaz. Dolayısıyla bunlara ne kıraat tasnifi içinde yer verilmeli ne de bunlara “müdrec kıraat” denilmelidir. “Müdrec kıraat” yerine “müdrec rivayet” ifadesi kullanılmalıdır.

Varılan bu kanaat ve değerlendirmeler yanında bir de yapılacak çalışmalar için bazı önerilerde bulunulabilir. Mesela kıraat kaynaklarında yer verilen ve çoğu zaman da sadece “kıraat” nitelemesinde bulunulan müdreler, teker teker tespit edilip bunlar ya kıraat kaynaklarından ayıklanmalı ya da en azından eserlerin yeni baskılarında her bir müdrec örneği “müdrec rivayet” olarak nitelendirilmelidir. İkinci olarak yapılacak olan kıraat tasnifinde müdrec rivayetler tekrar gözden geçirilebilir. Aslında kıraat tasnifi içinde müdrece hiç yer verilmeyebilir. Ancak yer verilecekse; bizim uyguladığımız gibi kıraatlere sahih ve zayıf kıraat olarak yer verilmeli, müdrece de “müdrec rivayet” olarak yer verilmelidir. Bunun dışında bir de “mevzû” meselesi var ki bize göre “mevzû” kavramı ile “kıraat” kavramı hiçbir şekilde yan yana kullanılmamalıdır. Zira âlimlerin çoğunluğuna göre her bir kıraat bizatihi Kur’an’dır ya da Kur’an olma ihtimali vardır. Buna göre şayet mevzû kıraat varsa şu hâlde mevzû Kur’an da vardır. Bu bir varsayım bile olsa Kur’an’la taban tabana zıt bir varsayımdır ve bunun ilim dünyasında hiçbir karşılığı yoktur. Dolayısıyla mevzû kavramına da ne kıraat tasniflerinde yer verilmeli ne de “mevzû kıraat” şeklinde bir kullanıma yer verilmelidir. Bununla birlikte bir geçiş süreci olarak görülsün ve kıraatlarla ilişkisi bilinsin diye mevzû kavramı “mevzû rivayet” olarak kullanılabilir ve kıraat birikimi içinde bir karşılığının

olmadığına işaret edilebilir. Bir sonraki adımda ise tıpkı ilk dönemlerde olduğu gibi sadece sahih ve zayıf kıraatin olduğu bir tasnif şekline dönülmesinin kıraat ilmi açısından daha uygun olacağı söylenebilir.

Kaynakça

- Akpınar, Musa. *Kıraatlerin Tevâtürü Meselesi*. Kayseri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Avan, Naim. *Kıraat İlmi Açısından Ğâyetü'l-İhtisâr*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2023.
- Beyhakî. *Menâkıbü'ş-Şâfi'î*. thk. Seyyid Ahmed Sark. Kahire, 1391.
- Birişik, Abdulhamit. "Kur'an (Tarifi ve İsimleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/383-388. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdülhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdülhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Bulgurcu, Kahraman. "Kıraat İmamlarından Nafi', İbn Kesîr ve İbn Âmir'in Hadis Rivayetindeki Rolü". *Mütefekkir* 10/20 (2023), 467.
- Bulgurcu, Kahraman. "Übey b. Kâ'b'ın Kıraat ve Hadis İlmindeki Yeri". *Amasya İlahiyat Dergisi* 20 (2023), 115-138.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İFAV Yayınları, 38. Basım., 2015.
- Çakıcı, İrfan. *Şaz Kıraatler ve Tefsire Etkisi*. Konya: Gece Kitaplığı, 2018.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2013.
- Dağ, Mehmet. *Kıraat Farklılıklarının İslâm Hukukuna ve Metodolojisine Etkisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Dağ, Mehmet. "Mutezile Mezhebine Ehl-i Sünnetin İsnadı: Kıraatler Tevkifi Değil İctihadîdir – Zemahşerî Özelinde Bir İddianın Değerlendirilmesi". *Mârife* 3 (2003), 221-229.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2003.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen'i-Ebû Dâvûd*, ts.
- Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf İbnü'l-Cezerî. *Muncidü'l-Mukriîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Efendioğlu, Mehmet. "Müdrec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/474-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Güneş, Kadir. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları, Şenyıldız. Ağustos 2015.
- Hafeyân, Ahmed Mahmut Abdü's-Semî. *Eşherü'l-mustalahât fi fenni'l-edâi ve ilmi'l-kırâât*. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Halid Mansur, Ahmed, Muhammed, Ahmed Halid. *Mukaddimat fi'l-Kıraat*. Ürdün: Dâru Ammar, 2001.
- Halîl b. Ahmed, Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Abdulhamid Hendâvî. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Hamîdullah, Muhammed. *Kur'ân'ı Kerîm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV Yayınları, 1993.
- Hatîb, Abdüllatîf. *Mu'cemu'l-Kırâât*. 11 Cilt. Dimeşk: Dâru Sa'di'd-Dîn, 2002.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Muhteseb fi tebyîni vüçûhi şevâzi'l-kırâât ve'l-ileli anha*. 2 Cilt. y.y.: Vezâretü'l-Evkâf, 1. Basım, 1999.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbn Mücâhid. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât*. Kahire: Dâru'l-Mearif, 1972.
- Itr, Nûreddîn. *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dimeşk: Matbaatü't-Tibâk, 1. Basım, 1993.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhâlim. *Mecmû'atü tefsîri şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Medine, 2004.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1960.

İbrahim, Musa İbrahim. *el-Buhûs menheciyyetü fi ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Amman: Dâr-i Ummâr, 2. Basım, 1996.

İsmail Şa'bân, Muhammed. *el-Kırâât ahkâmuhâ ve masdaruhâ*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1986.

Kattân, Mennâ Halil el-. *el-Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.

Keskioğlu, Osman. *Nüzûlünden Günümüze Kur'an'ı Kerîm Bilgileri*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Mekkî, Ebû Muhammed b Hammus b Muhammed b Ebû Tâlib. *el-İbâne an Me'âni'l-Kırâât*. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, ts.

<http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=71756&ele=%3D&wKitaplar=ibane&wYazarlar=mekki>

Muhammed Bekir, İsmail. *Dirâsât fi ulûmi'l-Kur'ân*. Mısır: Dâru'l-Menâr, 1999.

Önen, Hacı. "Kıraatların Fıkâhî Hükümlere Etkisi". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (2013).

Paksoy, Kadir. "Hadis Metodolojisinde İdrâc Ve Müdrec Hadisler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/2 (2005), 105-124.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyau't-Turasi'l-Arabi, 1999.

Sâlih, Subhi. *el-Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlmû'l-Melâyîn, 1985.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân Kuran İlimleri Ansiklopedisi*. çev. Sâkıp Yıldız - Hüseyin Avni Çelik. İstanbul: Hikmet Neşriyat a.ş, Üç Er Ofset., 1987.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Şüayb Arnâvûtî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008.

Şa'ban, Muhammed İsmail. *el-Kırâât ahkâmuhâ ve masdaruhâ*. Beyrut: Dâru's-Selâm, 1986.

Şakir, Ahmed Muhammed. *el-Bâisü'l-hadis şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadis*. Beyrut, 1951.

Şevkânî. *İrşâdü'l-fuhûl*. thk. Ebû Mus'ab M. Saîd el-Bedrî. Beyrut, 1412.

Tavîl, Seyyid Rizk. *Medhal fi ulûmi'l-Kırâât*. Mekke: el-Mektebetü'l-Faysaliyye, 1985.

Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kırâat İlminin Ta'lîmi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1981.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Ebü'l-Esved ed-Düelî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/311-313. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Ünal, Mehmet. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 38. Basım, 2018.

Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm el-Mısırî. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1957.

Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvâz Ahmed Zümerlî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1995.